

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

Веселка Желязкова (София, България)

НОВ ПОГЛЕД КЪМ СЛАВЯНСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ НА СЛОВАТА НА ГРИГОРИЙ НАЗИАНЗИН

А л е с с а н д р о М а р и я Б р у н и. Θεολόγος. *Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы* (=La Russia e l'Oriente Cristiano. Biblioteca. Vol. 6). М.–СПб., 2004. 255 с.

Съчиненията на известния византийски богослов от IV в. Григорий Назианзин са широко разпространени не само в средновековната византийска литература, но и в писмеността на много християнски народи – познати са славянски, сирийски, коптски, арменски, грузински и други версии на Словата. Затова не е случайно, че през последните години научният интерес към неговото творчество е изключително голям. Така към Католическия университет в Лувен, Белгия, е създаден специален център, който си е поставил за цел да изследва богатото литературно наследство на Григорий Назианзин. Един от големите приноси на този Център е шесттомният каталог на гръцките ръкописи на Словата, в който са описани над 1500 кодекса, съхранявани в книгохранилищата на Европа, САЩ, Русия и Близкия изток. Сериозни научни изследвания са посветени на източните традиции на Словата – арменска, сирийска, арабска, коптска и етиопска.

Въпреки че славянската ръкописна традиция на Словата на Григорий Назианзин също е много богата, до появата на настоящия труд на А. М. Бруни тя беше най-слабо проучена. Причините за това много добре обяснява самият автор. От една страна, в науката се е утвърдило мнението,

че славянският превод е с лошо качество, прекалено дословен и съответно има по-малко значение за изучаване историята на оригиналния гръцки текст. От друга страна, дълго време изследователите са разглеждали славянската традиция сама за себе си, откъсната от другите ръкописни традиции, а такъв подход едва ли може да даде убедителен отговор на многобройните въпроси, които поставят запазените славянски преписи на Словата на Григорий Назианзин.

Монографията на А. М. Бруни е изградена върху материал от IX до XVIII в., който се отнася към различни езикови традиции. Ученият е изследвал *de visu* повече от 300 гръцки, славянски, грузински, сирийски, арменски и други източни ръкописи от библиотеки в Русия, Италия, Ватикана, България и Румъния. Ръкописите от хранилищата на Кавказ и Близкия изток авторът е използвал по микрофилми и печатни описания. По-важното в случая обаче е, че А. М. Бруни подхожда към ръкописния материал по съвършено нов начин – като прави комплексен сравнителен палеографски, кодикологически и текстологически анализ. Пръв той използва гръцката палеография при изучаването на ръкописната традиция на славянските

текстове и отделя особено внимание на гръцката кодикология и използването на нейните методи в областта на славистиката.

Монографичното изследване има ясна структура: увод, две части (всяка с по три глави), заключение и резюме на италиански език.

Първата част (с. 25–86) е посветена на колекцията от 13 Слова, запазена в единствен кодекс от втората половина на XI в., който се съхранява в Руската национална библиотека в Санкт Петербург под номер Q.n.I.16. Този ценен староруски ръкопис, който възхожда към старобългарски протограф, става известен на науката още през 1824 г. и оттогава многократно е привличал вниманието на славистите. В началото на своята работа А. М. Бруни се спира на досегашния научен интерес към ръкописа. От краткия, но много ясен преглед се вижда, че учените са се занимавали с езика на паметника, с предполагаемия славянски протограф, с произхода на превода, с някои въпроси от кодикологически и палеографски характер. Връзките на ръкописа с византийската традиция обаче остават напълно непроучени. Причината за това А. М. Бруни вижда в уникалния състав на кодекса, който няма аналог в гръцката ръкописна традиция. Ето защо в изследването централно място получава въпросът за това в какво отношение се намира този ръкопис с гръцките кодекси – както на структурно равнище, така и по отношение на текстологическите и палеографските си белези. В началото на изследването авторът прави пълно кодикологическо описание на ръкописа, а след това го разглежда от всички аспекти, като привлича голям брой гръцки ръкописи и ръкописи от източната традиция, най-вече от грузинската.

Във втората глава на първата част (с. 39–64) А. М. Бруни се спира на външните по отношение на текста критерии при определянето на византийския прототип. Централно място тук придобива въпросът за структурата и състава на славянския кодекс. След задълбочени наблюдения и съпоставки както с гръцката ръкописна традиция до 1550 г., така и със сирийската,

арабската, арменската и грузинската традиция, ученият установява, че макар подборът на хомилиите в славянския кодекс да е уникален, сборникът, съдържащ 13 Слова на Григорий Назианзин, е организиран и построен подобно на своите византийски образци и се съчетава с определена категория гръцки ръкописи, а именно с ръкописите от пълната гръцка колекция.

Централно място в тази глава е отделено на употребата на маргиналният знак хелиакон. А. М. Бруни установява, че този знак е характерен не само за гръцката и грузинската ръкописна традиция, както се е смятало досега, а че той се използва и в най-стария славянски препис на Словата. Откриването на този факт се превръща във важно свидетелство за единната традиция на текста на Словата на различните езици.

Връзката на славянския кодекс с пълната гръцка колекция се подкрепя и от анализа на схолиите и предисловията към някои Слова в славянския кодекс, за които се е смятало, че не влизат в състава на гръцките ръкописи. Безспорен принос на А. М. Бруни е намирането на паралелен гръцки текст към схолията на 2-то Слово и установяването на най-близкия образец на славянското предисловие към същата хомилия. Посоченият материал е тясно свързан с историята на пълната колекция на Словата и възхожда към най-старата ръкописна традиция. За връзката на славянския кодекс с пълната гръцка колекция говорят и особеностите на заглавията на Словата.

Вътрешните критерии при установяването на гръцкия прототип на славянския кодекс са разгледани в третата глава на първа част (с. 65–86). Най-важният от тях е последователността при разполагането на Словата в ръкописите¹. В тази част на книгата особено широко са привлечени данни от грузинската ръкописна традиция и преводаческата практика на най-стария период от грузинската писменост. Като

¹ Тук А. М. Бруни приема въведения от други изследователи гръцки термин ἀκολουθία.

съпоставя преводаческите принципи, от които се ръководят двамата най-видни представители на старата грузинска литература Евтимий Светогорец и Ефрем Мцире, А. М. Бруни достига до извода, че славянските и източните преводи са правени по общи принципи. Тук ученият опонира на съществуващото в науката мнение за буквалния и с ниско качество характер на славянския превод². Като се опира на примери от редица източни преводи, А. М. Бруни изтъква, че към дословността на славянския превод трябва да се отнасяме като към широко разпространен преводачески похват през средните векове. Този принцип дори може да бъде много полезен на филолозите, изучаващи особеностите на гръцката текстова традиция на Словата.

И така, основният извод, който се налага в първата част на книгата, е: въпреки че по своята структура ръкописът, съдържащ 13 Слова на Григорий Богослов, няма аналог сред гръцките и източните ръкописи, типологически той може да бъде съотнесен към определена категория гръцки кодекси, а именно към така наречената пълна колекция. Славянската ръкописна традиция на Словата на Григорий Назианзин заслужава не по-малко внимание, отколкото другите. Тя е важен източник за изучаването на маргиналният знак хелиакон, тълкованията и текстологическите белези на гръцката пълна колекция.

Втората част на монографията (с. 87–230) е посветена на славянската, така наречена литургическа колекция на 16 Слова на Григорий Назианзин и на установяването на нейните византийски прототипове.

В първата глава на тази част (с. 89–118) А. М. Бруни се спира на палеографските особености на най-старите гръцки ръкописи от литургическата колекция – 57 преписа от X до XII в. Въпреки че възможностите на гръцката палеография по от-

ношение на изследването на историята на византийската култура не са нещо ново за изследователите, що се отнася до литургическата колекция от 16 Слова на Григорий Назианзин, до неотдавна е обръщано внимание само на историко-литературния, изкуствоведческият и структурният аспект на колекцията. А. М. Бруни за пръв път привлича данните на палеографията за решаването на въпроса за произхода на литургическата колекция. След прецизен палеографски анализ той преразглежда датирването на гръцките кодекси, като датира повечето от тях от по-ранно време. Той достига до редица важни изводи, а именно, че най-старите ръкописи са от IX в., а не от X–XI в., както се е смятало досега, че тези ръкописи имат константинополски произход, че през IX–X в. се употребяват както пасхалната, така и рождественската акулутия, че най-богато илюстрираните ръкописи от литургическата колекция са от края на XI в. Някои от ръкописите са отнесени и към по-късен период. Авторът придава голямо значение и на локализацията на кодексите, която по негово мнение също трябва да бъде преразгледана.

Втората глава (с. 119–191) е посветена на славянската литургическа колекция, която е широко разпространена в старата славянска писменост, свидетелство за което са запазените 130 ръкописа от XIV до XVIII в. – руски, български, сръбски и молдовски. А. М. Бруни за пръв път установява нейния пълен състав, описва и класифицира ръкописите, като ги разделя на различни типове – в зависимост от реда на Словата, наличието или отсъствието на тълкования и предисловия от Никита Иракийски.

В славистиката се е установила представата, че литургическата колекция на Словата е създадена в България през X–XI в., а по-късно в Сърбия е създадена нейна нова редакция, като преводът е бил поправен и са направени изменения в реда на Словата. А. М. Бруни преразглежда втората хипотеза и убедително доказва, че втората редакция на 16 Слова на Григорий Назианзин е създадена на Атон, в лаврата „Св. Атанасий“ от български, а

² Мнението, че старобългарският превод на Словата на Григорий Назианзин е с високо качество, е изразено за пръв път от М. Спасова.

не от сръбски книжовници. За да докаже това, авторът използва както данните на ръкописите – особеностите на правописа и палеографските белези, така и известната, но недостатъчно използвана приписка на йеромонах Методий, оставена в среднобългарски препис на Октоиха от манастира „Св. Екатерина“ на Синай. В приписката се съобщава за дейността на стареца Йоан в атонската лавра „Св. Атанасий“ във връзка с превода и преписването на около 15 книги, сред които се споменава и „Богослов“, т.е. Григорий Назианзин. Това свидетелство се подкрепя и от съществуването на сръбски препис на Словата, написан в Хилендарския манастир на Атон през третата четвърт на XIV в.

Установяването на пълния корпус от преписи на славянската литургическа колекция от 16 Слова на Григорий Назианзин, неговото описание и най-вече съпоставката на материала с гръцките текстове и техните източни паралели дава възможност на А. М. Бруни да направи много важни изводи, които до този момент са убягвали от погледа на изследователите, а именно: славянските кодекси на литургическата колекция по количеството и разновидностите на типологии и аколутии са не по-малко от гръцките и са значително повече от източните; в славянската литургическа колекция широко се употребява маргиналният знак хелиакон; рождественската аколутия не е славянска по произход, а гръцка; колекцията вероятно е била разделена на два тома още във Византия и др.

Третата глава (с. 192–230) е посветена изцяло на най-многобройната група кодекси от литургическата колекция, а именно на тези, които съдържат предисловия на Никита Ираклийски, различни глоси и приложения.

Изследователите отдавна са установили, че за славянската литургическа колекция са характерни структурни различия, нестабилност в структурата и редица пропуски в предисловията, които са тълкувани като грешка или като признак на лоша традиция. Отличното познаване на славянската и гръцката ръкописна тради-

ция на Словата, непосредствената работа със значителен брой гръцки и славянски ръкописи обаче дават възможност на А. М. Бруни да промени тази представа и да установи, че варирането в структурата на колекцията не е особеност само на славянската традиция, а по всяка вероятност отразява неустойчивостта на гръцките ръкописи.

Тази част от работата е отличен пример за това как славянските ръкописи дават възможност да бъдат направени важни наблюдения върху оригиналната традиция на Словата на Григорий Назианзин. Като изследва коментарите на Никита Ираклийски в славянската и гръцката традиция, А. М. Бруни установява, че в редица гръцки ръкописи се срещат два различни реда предисловия (условно наречени от автора А и Б) и че предисловията от тип Б не принадлежат на Никита Ираклийски. В славянската ръкописна традиция са известни само предисловията от тип А. И така, след като изследва структурата и особеностите на тълкованията и след точна и ясна класификация на гръцките кодекси, които съдържат коментарите на Никита Ираклийски, А. М. Бруни отделя група от шест гръцки кодекса, които могат да бъдат определени като прототипове на славянските ръкописи с тълкования на Никита Ираклийски.

В тази глава авторът отделя внимание и на още две важни особености на славянските кодекси – на глосите, които се намират в полетата на сръбските ръкописи, и на допълнителните статии, поместени в много руски ръкописи, като подчертава, че въпросът за произхода им трябва да бъде изяснен в бъдеще. Важна приносна част от работата е и публикуваният за пръв път текст на предисловията на Никита Ираклийски по най-стария датиран руски ръкопис с паралелен гръцки текст.

Представената тук монография поставя едно ново начало в изучаването на ръкописното наследство на Словата на Григорий Назианзин в славянската писменост. Доброто познаване не само на славянската, но и на гръцката, а също така и на източните традиции, непосредствената

работа с голям брой ръкописи, отличната езикова подготовка и научна ерудиция дават възможност на А. М. Бруни да достигне до важни изводи относно историята на текста на Словата на Григорий Назианзин в славянските литератури и техните византийски протографи.

По-важното обаче е, че новият подход към материала открива пред учения перспективи за още изследвания в тази насока. А. М. Бруни смята да разшири проучванията си върху славянската колекция от 13 Слова с цел да изследва начина на предаване на гръцките варианти в славянския превод, а също и с цел да установи произхода на предполагаемите пропуски или съкращения в славянския текст по отношение на гръцкия. Друга насока в бъдещите научни занимания на А. М. Бруни е изготвянето на общо палеографско описание на всички запазени гръцки ръкописи, уточняване на тяхното датиране и локализация. Необходимо е да бъде продължено и текстологическото изследване на славянската литургическа колекция от

16 Слова, за да бъде установено времето на нейното възникване, както и по-нататъшната ѝ история. За тази цел най-старата славянска литургическа колекция би трябвало да бъде съпоставена както с колекцията от 13 Слова, така и с по-новата литургическа колекция, възникнала през XIV в. Много важна бъдеща задача е и замисленото издание на Словата на Григорий Назианзин.

В заключение без преувеличение може да се каже, че монографията на младия италиански учен Алесандро Мария Бруни е едно забележително изследване, което напълно изменя досегашните представи за Словата на Григорий Назианзин в средновековните славянски литератури. Авторът установява византийските прототипове на славянските ръкописи, разкрива отношенията между тях и техните източни паралели и доказва, че славянските кодекси имат важно значение както за старата славянска писменост, така и за изучаването на оригиналната гръцка традиция.